

DYCHOTOMIA „SZTUCZNY” I „NATURALNY” Z PERSPEKTYWY JĘZYKA MIĘDZYNARODOWEGO ESPERANTO

ALICJA SAKAGUCHI

0. Wprowadzenie

W niniejszych rozważaniach, które ze względów oczywistych w ramach przedłożonej publikacji nie będą wyczerpujące, wymienię jedynie kilka najbardziej istotnych szczegółów dla podkreślenia faktu, że egzystencja *języków międzynarodowych skonstruowanych* odgrywa niebagatelną rolę na płaszczyźnie tworzenia teorii ogólnolingwistycznych. Godnym szczególnej uwagi jest ponadto fakt, że z języków powstałych w wyniku planowania, przynajmniej językowi esperanto udało się wkroczyć w drugie stulecie swego istnienia potwierdzając na drodze szeroko zakrojonego eksperymentu swoją przydatność i sprawność funkcjonalną.¹ Esperanto rozwinęło się z *projektu języka do dojrzałego środka komunikacji* międzynarodowej grupy użytkowników żyjącej w rozproszeniu w ponad stu krajach świata.² To, w historii komunikacji językowej i rozwoju kultury stosunkowo nowe zjawisko posługiwania się językiem skonstruowanym w mowie i piśmie, nie powinno pozostać nie zauważone przez językoznawców i przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Niniejsze rozważania dotyczą dyskusji klasycznej dychotomii pojęć „język naturalny” i „język sztuczny” z perspektywy języka esperanto.

1 Zob. np. Szerdahelyi 1983-1984; Forster 1982; Large 1985; Blanke 1985: 287-292; Jurkowski 1986: 53-63; Żytyński 1987.

2 Zjawisko to możnaby porównać z diasporą żydowską żyjącą w rozproszeniu wśród innych narodów świata (gr. diaspora 'rozproszenie').

1. Historia i treść pojęć „sztuczny” i „naturalny”

Żyjemy w świecie dychotomii. Oddziałują one często na nasze myślenie i zachowanie: Bóg i diabeł, dobro i zło, miłość i nienawiść, wschód i zachód, natura i sztuka, instynkt i rozsądek.

Wciąż jeszcze rozpowszechniona w nauce klasyczna dychotomia między określeniami „język naturalny” i „język sztuczny” jest pełna braków. Powołując się na literaturę ogólnolingwistyczną³ możemy dzisiaj śmiało stwierdzić, że dychotomia ta utrudnia określenie istoty języka ludzkiego i prowadzi często do błędnych wyobrażeń o nim.⁴ Przewodnia teza dzieła Rudi KELLERA „Sprachwandel” (Rozwój języka) głosi: Tak zwane języki naturalne nie są ani fenomenami naturalnymi ani artefaktami.⁵ Z tego punktu widzenia podziały między określeniami jak np. „język naturalny” i „język sztuczny”, „instynkt” i „rozsądek” lub „prawa” i „reguły” wymagają krytycznego spojrzenia. Domniemanie o istnieniu dwóch dokładnie rozgraniczalnych od siebie zakresów zjawisk, mianowicie

- (a) rzeczy, które stworzyła natura (*zjawiska naturalne*) i
- (b) rzeczy, które zostały sztucznie stworzone przez człowieka (*artefakty*)

nie jest nowe. Swoją filozoficznie najbardziej wyrazisty oddźwięk znalazło ono w podziale PLATONA czy ARYSTOTELESA na rzeczy powstałe na drodze naturalnej (*physei*) i na rzeczy powstałe sztucznie, w wyniku prawa, ustawy (*nómoi*) lub umowy (*thései*).⁶ Takie rozróżnienia doprowadziły do podziału nauki na dwa główne działy, zauważa Friedrich Max MÜLLER w drugiej połowie XIX wieku, mianowicie na nauki „fizyczne” i na nauki „historyczne”. „Nauki *fizyczne* dotyczą dzieł Boga [tzn. rzeczy powstałych naturalnie], natomiast *historyczne* dzieł, do których powstania przyczynił się człowiek”.⁷

Aby uniknąć nieprecyzyjnego rozróżnienia „naturalny” i „sztuczny”, Rudi KELLER przedkłada trychotomiczny model.⁸ Posługuje się nim przy opisie procesów dotyczących ewolucji języka. W ramach tego modelu KELLER proponuje dodatkowe rozróżnienie, które określa mianem „zjawisk trzeciego rodzaju” (*Phänomene der dritten Art*). Ma on na myśli zjawiska historyczno-

3 Zob. np. Crystal [1987] 1995, cyt. wg. wyd. 1993: 352; Auburger 1981: 166; Finke 1983: 67 ff.; Glück 1993: 276; Keller [1990] 1994: 85; Schmidt-Radefeldt 1998: 682.

4 Por. mój artykuł „Tworzenie międzynarodowych języków pomocniczych na tle rozwoju językoznawstwa ogólnego” (Sakaguchi 2000) oraz Sakaguchi (w druku).

5 Keller [1990] 1994.

6 Por. Keller [1990] 1994: 59.

7 Müller [1864-1866] 1892-1893: 20.

8 Keller [1990] 1994: 81.

rozwojowe poddane częściowo różnicującym, częściowo jednoliczącym wpływom. Do tej grupy zjawisk KELLER zalicza języki naturalne.

„Zjawiska trzeciego rodzaju” KELLERA wykazują pozorne podobieństwo z „trzecim światem” („Welt 3”) K. R. POPPERA; jest ono jednak według KELLERA⁹ przypadkowe. POPPER dzieli naszą świadomość na trzy światy: „pierwszy świat” to zewnętrzny „świat ciał fizycznych”, „drugi świat” – wewnętrzny „świat stanów psychicznych”, czyli „świat przeżyć subiektywnych” i „trzeci świat” – zewnętrzny „świat produktów rozumu ludzkiego”. Do kategorii ostatniej należą przede wszystkim wytwory świadomej, planowanej działalności umysłu, teorie naukowe, hipotezy, technologie, metody działania, literatura, muzyka i dzieła sztuki. Jednak i języki ludzkie zalicza POPPER do tej grupy, jakkolwiek jest mu oczywistym, że język naturalny nie jest wytworem powstałym według planu: „Die Gegenstände der Welt 3 sind von uns selbst geschaffen, obwohl sie nicht immer Ergebnisse planvollen Schaffens einzelner Menschen sind.”¹⁰

Okazuje się jednak, że to trzecie rozróżnienie KELLERA obejmuje jeszcze więcej; mianowicie – z języków powstałych w wyniku planowania – co najmniej język esperanto. Od początku XX wieku dające się zauważyć przejście esperanta z kategorii „artefaktów” do kategorii „zjawisk trzeciego rodzaju” należy bez wątplenia do jednego z najciekawszych procesów w historii komunikacji językowej. W dalszej części tego artykułu będzie podjęta próba wykazania, że esperanto – podobnie jak języki naturalne – podlega procesowi ewolucyjno-rozwojowemu.

9 Keller [1990] 1994: 165.

10 Popper / Eccles [1977] 1984, cyt. wg. wyd. 1982: 64. Zob. również Świączkowska 2000.

2. Krytyka dychotomii „sztuczny” i „naturalny”

Od około drugiej połowy XIX wieku wielu językoznawców było szczególnie wyczulonych na rozróżnienie pojęć „naturalny” i „sztuczny”.¹¹ Metaforyczne użycie tej pary określeń ma swoje korzenie w tradycji myślowej ubiegłego stulecia i jej oddziaływanie jest jeszcze dzisiaj wyraźnie odczuwalne. Współcześni lingwiści przeciwstawiają mianowicie „językom naturalnym” „języki sztuczne”, a oprócz tego językowi mówionemu język pisany. W interlingwistyce natomiast częściej stosowane jest określenie „Plansprache” (por. angielski: *planned language* lub *constructed language*; francuski: *langue planifiée*; włoski: *lingua planificata*; polski: *język skonstruowany* (również: *język planowy*, *język zaplanowany*, *język ułożony*), węgierski: *tervezett nyelv*; japoński: *keikakusareta gengo*; esperanto: *planlingvo*). Określenie „Plansprache” zostało zaproponowane przez znanego terminologa niemieckiego Eugena WÜSTERA w 1931 roku w zamian za wprowadzające w błąd, wywierające pejoratywne wrażenie określenie „język sztuczny” (Kunstsprache). Epitet „sztuczny” w przypadku języka powstałego na drodze planowania odnosi się jedynie do metody powołania go do życia. Zaś w przeciwieństwie do tego nie ma stosownego określenia na oznaczenie klasy zjawisk powstałych w wyniku długotrwałego procesu historycznego i służących do porozumiewania się w obrębie danych społeczności (języków żywych i martwych) jak np. polski, angielski, białoruski, koreański, bretoński, łużycki czy łaciński. Nie pozostaje więc nic innego, jak dalej posługiwać się nieprecyzyjnymi wyrażeniami „język naturalny” czy „język narodowy”.

Volapük¹² i esperanto¹³ sprowokowały na przełomie XIX i XX wieku w kręgach językoznawców serię dyskusji i polemik. Celem Wilhelma von HUMBOLDTA i Franza BOPPA było poznanie budowy poszczególnych języków i dotarcie metodą porównawczą do początków mowy i psychiki ludzkiej; założeniem było tu, „iż człowiek i język powstają i ewoluują razem”¹⁴. Przy tym nie brakowało prób porównywania języków z rozwojem organizmów przyrodniczych (ich wzrostem, starzeniem się i umieraniem) jak czynił to August SCHLEICHER. Stwierdzenie, że język miałby być *organizmem przyrodniczym* porównywalnym do kryształów, roślin i zwierząt, doprowadziło do założenia, że języki rozwijają się bez woli czy ingerencji człowieka.¹⁵ *Zależność* lub *niezależność od woli człowieka* stało się decydującym kryterium *sztuczności* lub *naturalności* danego fenomenu. Skonstruowany język międzynarodowy został

11 Por. Sakaguchi 1996; Back 1979.

12 Schleyer [1880] 1982.

13 Zamenhof [1887] 1992.

14 Heinz 1978: 144.

15 Por. Schleicher [1863] 1977: 6.

wobec tej bezkompromisowej dychotomii zdegradowany do tworu wymuszonego, uregulowanego i w końcu zaliczony do dziwolągów natury nie mających prawa bytu. Do językoznawców, którzy opowiedzieli się przeciwko koncepcji organizmu przyrodniczego należą Hugo SCHUCHARDT¹⁶, Jan BAUDOUIN DE COURTENAY¹⁷ i Otto JESPERSEN¹⁸. Natomiast grupę badaczy, którzy przedstawiali swoje argumenty w sensie koncepcji biologicznej języka, reprezentowali przede wszystkim Gustav MEYER¹⁹, Karl BRUGMANN²⁰, August LESKIEN²¹ i Hermann DIELS²². MEYER napisał w roku 1891:

„Życie i rozwój, dwa pojęcia, które można bez wątplenia przenieść na język, nie mogą dotyczyć volapüka, ponieważ nie płynie w jego organizmie krew, co jest możliwym tylko dla płodu naturalnego. Jest to niezdolny do życia twór, z przemądrzałym obliczem, któremu na czole jest wypisana śmierć; jest to homunculus.”²³

(tłum. z niem.: A.S.)

Również młodogramatycy Karl BRUGMANN i August LESKIEN wyrazili w kilku rozprawach swoje wątpliwości odnośnie „języków sztucznych” w ogóle, a w szczególności esperanta, które na początku XX wieku zaczęło zwracać coraz więcej uwagi ze strony lingwistów. BAUDOUIN DE COURTENAY, podobnie jak SCHUCHARDT, należał do gorących zwolenników międzynarodowego języka skonstruowanego. W kilku obszernych rozprawach zajmuje się on problemami struktury, funkcji i rozwoju, również w celu obalenia niektórych przesądów i błędnych wyobrażeń dotyczących takich właśnie języków.²⁴ BAUDOUIN DE COURTENAY wypowiedział się co do koncepcji języka jako organizmu przyrodniczego w następujący sposób:

„Mutter Natur’ i ‘menschliche Natur’, które w motto Brugmanna są przeciwstawione samym ludziom i które rzekomo nie dadzą się oszukać, należą do fikcji poetyckich, w [...] nauce nie mają one miejsca.”²⁵

(tłum. z niem.: A.S.)

16 Schuchardt 1894, 1904.

17 Baudouin de Courtenay [1907] 1976, 1908.

18 Jespersen 1914, [1922] niem. 1925, 1928. Zob. także Larsen 1989.

19 Meyer [1891] 1893.

20 Brugmann / Leskien 1907, 1908; Brugmann 1914. Zob. również Metzler 1908.

21 Brugmann / Leskien 1907, 1908.

22 Diels 1899. Zob. również Couturat [1906] 1907.

23 Meyer [1891] 1893: 35.

24 Por. Baudouin de Courtenay [1907] 1976, 1908. Zob. także Dobrzyńska 1972; Häusler 1981.

25 Baudouin de Courtenay [1907] 1976: 64.

BAUDOIN DE COURTENAY uważał, że język powinien być nie tylko badany, ale i doskonalony, dlatego też doceniał rolę języków powstałych w wyniku planowania:

„Obecnie przyszła kolej na język, najdłużej traktowany jako coś nietykającego i wolnego od interwencji świadomości. Jeżeli język nie jest ani bóstwem, ani niezależnym od człowieka 'organizmem', jeżeli jest on po prostu narzędziem psychiczno-socjalnym, jeżeli nie człowiek istnieje dla języka, ale j ę z y k d l a c z ł o w i e k a , jeżeli człowiek ma nie tylko prawo, ale także obowiązek doskonalić wszelkie swoje narzędzia, to oczywista jest rzeczą, że temu udoskonaleniu powinno ulegać tak ważne i niezbędne narzędzie jakim jest właśnie język.”²⁶

(Spacji nie ma w oryginale.)

W innym miejscu ten sam autor podkreśla:

„Również bez języków sztucznych ingeruje się 'sztucznie' i świadomie w 'naturalny przebieg' rozwoju języka.”²⁷

(tłum. z niem.: A.S.)

Ustosunkowanie się językoznawców do problemu języka skonstruowanego międzynarodowego zależy bez wątpienia od ich stopnia zapoznania się z przedmiotem. Sprawa światopoglądu odgrywa tutaj również znaczną rolę. JESPERSEN doszedł do przekonania, że:

„byłoby dużym błędem założenie, że wszyscy wytrawni językoznawcy są przeciwnikami języka sztucznie stworzonego; o wiele właściwiej byłoby powiedzieć, że ci spośród nich, którzy najwięcej czasu im poświęcili, są wobec tej idei najbardziej pozytywnie ustosunkowani.”²⁸

(tłum. z niem.: A.S.)

3. Esperanto jako zjawisko trzeciego rodzaju

Rozróżnienie „język skonstruowany” i „język narodowy” (lub „język etniczny”) ma na celu wykazanie różnicy historyczno-genetycznej, przy czym jednak i tutaj granice pomiędzy tymi dwoma rodzajami się zacierają. Można przytoczyć liczne przykłady języków naturalnych, które w celu modernizacji lub podkreślenia tożsamości narodowej były w przeciągu stosunkowo krótkiego okresu poddane zabiegom planistycznym. Do takich języków należą m.in. nowohebrajski język literacki i potoczny Iwrit, język malajski, na bazie którego powstał język ogólnonarodowy Bahasa Indonesia, czy dialekty norweskie, na podstawie których Ivar AASEN powołał do życia Landsmål (późniejsza nazwa:

26 Baudouin de Courtenay 1908: 377.

27 Baudouin de Courtenay [1907] 1976: 106.

28 Jespersen 1928: 10. Zob. również Rozwadowski 1920.

Nynorsk). Poza tym należy zauważyć, że również pozostałe języki naturalne, podobnie jak języki powstałe w wyniku planowania, są poddawane działaniom mającym na celu ich stabilizację i regulację; należą do tego przeróżne formy planowania języka (Korpusplanung) jak kultura języka (w sensie poprawności), opracowywanie słownictwa fachowego, reformy ortografii i inne.

Fakt, że zjawiska trzeciego rodzaju posiadają cechy typowe i dla zjawisk naturalnych i dla artefaktów, odzwierciedla się w rozwoju historycznym. Cechy typowe dla procesów historyczno-rozwojowych można w nawiązaniu do Rudi KELLERA podsumować:

- (i) Rozwój języka nie służy osiągnięciu jakiegoś konkretnego celu, stąd nie jest możliwe jego prognozowanie. Rozwój języka jest jednak częściowo kierowany. (Opracowywanie słownictwa fachowego, czy wdrażanie nowych alfabetów usytuowane są jednak poza procesami ewolucyjnymi.)
- (ii) Rozwój języka jest procesem jednoznacznie kumulatywnym (od łac. *cumulus* 'gromada'), tzn. dotyczącym *populacji*, a nie jednostek. Istnieją jednak skrajne przypadki. Proces kumulatywny jest według KELLERA najbardziej typową cechą zjawisk trzeciego rodzaju.
- (iii) Dynamika procesu rozwoju języka polega na równoczesnym współdziałaniu sił różnicowania (Variation), selekcji i innowacji.

Staty rozwój języka większość lingwistów uważa za istotną, niezbędną cechą wszystkich języków naturalnych. Rozpatrując bliżej esperanto można stwierdzić, że całkowicie odpowiada ono przedstawionym przez KELLERA głównym kryteriom ewolucyjnego procesu rozwojowego. Powstanie esperanta zawdzięczamy coprawda jednostce (reguły gramatyczne, słownictwo podstawowe, częściowo również frazeologia są tu – w przeciwieństwie do języków naturalnych – pierwotne wobec użycia!), jednak nie dotyczy to jego *procesu rozwojowego*, który od początku był podporządkowany wymogom komunikacji pomiędzy ludźmi różnej przynależności językowej. Z tego też względu ten właśnie język (sztuczny) posiada w perspektywie ewolucyjnej te same cechy, co języki naturalne.²⁹ Przemawiają za tym następujące fakty:

- (a) rozwój języka esperanto (w perspektywie strukturalno-językowej) nie jest w gruncie rzeczy skierowany na osiągnięcie jakiegoś poprzednio ustalonego celu;

29 Por. Philippe 1991; Nitsch 1989; Danovskij 1976; Waseda 1980; Leyk 1980; Varga-Haszonits 1993; Sakaguchi 1992, 1996, 1998: 237-269; Fiedler 1999.

- (b) jego rozwój jest o tyle ukierunkowany, o ile znajduje się on pod szczególną kontrolą swoich użytkowników (świadomość o zachowaniu jednolitości, stabilności w języku);
- (c) rozwój esperanta dotyczy procesu kumulatywnego;
- (a) dynamika procesu rozwoju esperanta polega na wzajemnym oddziaływaniu sił różnicujących, selekcji i innowacji.

Rozwój esperanta jest najbardziej widoczny w zakresie jego leksyki. Jego słownictwo znacznie się rozszerzyło w przeciągu ostatnich stu lat.³⁰ Z jednej strony powiększyło się ono dzięki procesom słowotwórczym (na podstawie istniejących już elementów leksykalnych: rdzeni, formantów i końcówek), z drugiej strony dzięki zapożyczeniom z możliwie jak najwyższym stopniem ich rozpoznawalności międzynarodowej (tzw. internacjonalizmy). Następujące przykłady (z zakresu słownictwa) mają na celu zilustrowanie zjawiska rozwojowego w esperanto:

- (a) W przypadku treści słów z wysoką częstotliwością występowania:

– (po części wielokrotne) złożenia wyrazów są zastępowane przez nowe (międzynarodowe) rdzenie, np.:

<i>ekscentra</i>	zamiast	<i>strang/karakter/a</i> ‘ekscentryczny’
<i>folkloro</i>	zamiast	<i>popol/tradici/ar/o</i> ‘folklor’
<i>inundo</i>	zamiast	<i>super/akv/iĝ/o</i> (również: <i>super/akv/eg/o</i>) ‘powódź’
<i>invado</i>	zamiast	<i>armita posed/o/pren/o</i> ³¹ ‘inwazja’

– dłuższe morfemy tematowe zastępowane są przez krótsze, np.:

<i>aŭto</i>	zamiast	<i>aŭtomobilo</i> ‘samochód’
<i>beletro</i>	zamiast	<i>beletristiko</i> ‘beletrystyka’
<i>foti</i>	zamiast	<i>fotografi</i> ‘fotografować’

- (b) Niektóre derywaty z przedrostkiem *mal-* ‘przeciwieństwo do czegoś’ są zastępowane przez nowe rdzenie, np.:

30 Por. np. „Plena Vortaro” Grosjean-Maupin et al. [1930] 1996; „Plena Ilustrita Vortaro” Waringhien red. [1970] 1987, 2002; „Neologismoj en Esperanto” Szerdahelyi 1985; „Esperanta Bildvortaro” Eichholz 1988; „Enzyklopädisches Wörterbuch Esperanto-Deutsch” Wüster 1923-1929; „Großes Wörterbuch Esperanto-Deutsch” Krause 1999; „Hejma Vortaro” Lindstedt 1999.

31 Por. tytuł książki „Sinjoro Tadeo aŭ la lasta armita posedopreno en Litvo” (Mickiewicz: „Pan Tadeusz” 1834.)

<i>hospitalo</i>	zamiast	<i>mal/san/ul/ej/o</i> ‘szpital’
<i>vaka</i>	zamiast	<i>mal/plen/a</i> ‘pusty’
<i>pigra</i>	zamiast	<i>mal/labor/em/a</i> ‘leniwy’
<i>plumpa</i>	zamiast	<i>mal/graci/a</i> lub <i>mal/elegant/a</i> ‘niezgrabny’

- (c) Pseudoprzyrostki (np. *-cio*) są w niektórych przypadkach unikane, np.:

<i>aboli</i>	zamiast	<i>abolicii</i> ‘znieść’
<i>evoluo</i>	zamiast	<i>evolucio</i> ‘rozwój’
<i>rezulto</i>	zamiast	<i>rezultato</i> ‘wynik’

- (d) Zastosowanie języka w innych grupach kulturowych przyczynia się do zapożyczania nowych słów na oznaczenie różnorodnych treści specyficznych dla danych narodów i kultur³², np.:

anuno z arabskiego: ‘prawo zwyczajowe, niepisane’

bakŝiŝo z perskiego: ‘bakszysz, napiwek’

getao z japońskiego: ‘typowo japońskie sandały na podeszwie drewnianej’

sarongo z malajskiego: ‘rodzaj spódnicy upiętej z płata ozdobnej tkaniny, noszony w Indonezji, na Malajach i w Tajlandii’

muezino z arabskiego: ‘muzułmanin wzywający wiernych na wspólną modlitwę’

ramuho z indonezyjskiego: ‘dom stojący na palach’

Nie tylko zastosowanie esperanta w szerokich kręgach kulturowych, lecz również posługiwanie się nim na codzień sprzyja tworzeniu się neologizmów dla nazwania np. różnorodnych (często specyficznych dla danych narodów) potraw i napojów, np.:

paeljo – ‘paelja’

benjeto – ‘pączek’, niem. ‘Krapfen’, ‘Berliner’

pomfritoj – ‘frytki’, niem. ‘Pommes frites’

kiselo – ‘kisiel’, niem. ‘rote Grütze’

kokakolo – Coca Cola

ĝinger(el)o – ‘Ginger-ale’ (bezalkoholowy napój z dodatkiem imbiru)

slivovico – ‘śliwowica’

sakeo – ‘sake’ (wino ryżowe)

- (e) W celu ułatwienia wymowy struktura morfemu zostaje niekiedy uproszczona, np.:

32 Por. Cherpillod 1992; Vatré [1983] 1997.

komunikigadi → (*inter*)*komuniki* ‘porozumiewać się między sobą’

- (f) Spółgłoska tylnojęzykowa /x/, wyrażona za pomocą litery <ĥ>, została z powodu trudności artykulacyjnych w większości przypadków zastąpiona przez spółgłoskę zwartą /k/, <k>, np.:

arĥivo → *arkivo* ‘archiwum’

ĥemio → *kemio* ‘chemia’

teĥniko → *tekniko* ‘technika’

diĥotomio → *dikotomio* ‘dychotomia’

- (g) Ponadto w celu ograniczenia użycia czasownika posiłkowego *esti* ‘być’ czasowniki są coraz częściej tworzone bezpośrednio od przymiotników, np.:

esti inklina → *inklini* ‘być skłonny’

esti feliĉa → *feliĉi* ‘być szczęśliwym’

esti necesa → *necesi* ‘być koniecznym’

esti preta → *preti* ‘być gotowym’

esti pionira → *pioniri*³³ ‘być pionierem’

Czasowniki są jednak ostatnio coraz częściej tworzone również od rzeczowników, przymiotków, spójników, przysłówków i innych części mowy, np.:

tramo ‘tramwaj’ → *trami* ‘jechać tramwajem’

artikolo ‘artykuł’ → *artikoli* ‘pisać artykuł’,

czyli mniej więcej: ‘pisać sprawozdanie’

ideo ‘idea’ → *idei*³⁴ ‘obmyślać, planować’

tegmento ‘dach’ → *tegmenti* ‘tworzyć dach nad czymś’,

czyli mniej więcej: ‘pokrywać’

por ‘dla’ → *pori* ‘wstawić się za czymś’

plu ‘dalej, nadal’ → *plui*³⁵ ‘działać dalej, coś kontynuować’

kun ‘z’ → *kuni* ‘być razem ze sobą’

33 “Kiel reagi se la mondo nun sendanke preterzumus nin, lingvan apartularon kies movadaj geavoj pioniris la interkomunikon idealaon ...?” (‘Jak reagować, jeżeli świat miałby niewdzięcznie pominąć nas, odosobnioną grupę użytkowników języka, której weterani ruchu byli pionierami ideału komunikacji ...?’) „*Esperanto*” 1999: 161.

34 “... ili ideis varbokampanjon” (‘... oni obmyślili kampanię w celu pozyskania nowych zwolenników’) „*Esperanto*” 2000: 38.

35 Por. tytuł artykułu „... Poznań pluas” (‘... Poznań działa dalej’) „*Esperanto*” 1999: 219.

- (h) Zapożyczanie modnych słów z języków zachodnioeuropejskich, np. *kula* ‘cool’, *gajla* ‘geil’, *friko* ‘freak, zapalenie’, *femina* ‘kobięcy’, *fito* ‘fit’, *traĉeki* ‘sprawdzić’
- (i) Tworzenie złożeń na podstawie partykuł, afiksów, zaimków, przysłówków czy nawet końcówek (tego rodzaju formy zaopatrzone w końcówki rzeczownikowe, czasownikowe czy przymiotnikowe pełnią funkcję samodzielnych słów),

np. (*sinjoro*) *Ajn/ul/o* (partykuła + afiks + końcówka rzecz.) (‘pan’) Iksiński’, *ej/et/oj*³⁶ (afiks + afiks + końcówka rzecz. + końcówka na oznaczenie liczby mn.), czyli mniej więcej: ‘kąciki’ (ogólnie używana forma: *anguloj*), *ali/iom*³⁷ (zaimek + zaimek) ‘inną część, inną miarę czegoś’ (ogólnie używana forma: *alian kvanton de io*), *n/o-kazo* (kończówka sygnalizująca biernik + końcówka rzecz.) (dosłownie: ‘n-przypadek’, czyli ‘biernik’, por. niem. potoczny: ‘wen-Fall’) (najczęściej używany jest jednak internacjonalizm: *akuzativo*), aż do niecodziennych tworów typu „partykuła + afiks + końcówka”, jak np. *plu/um/os*³⁸ zamiast *plu okazos* ‘będzie miało dalej miejsce’, ‘będzie dalej się odbywało (działo)’.

Rozwój esperanta szczególnie wyraźnie zarysowuje się nie tylko w zakresie słownictwa, lecz również w zakresie frazeologii.³⁹ Zarówno w języku pisanym jak i mówionym spotyka się przeróżne typy frazeologizmów o różnym stopniu idiomatyczności. Przykłady: *sidi sur pingloj* ‘siedzieć na szpilkach’, *aĉeti katon en la sako* ‘kupić kota w worku’, *naĝi en riĉoj*⁴⁰ (dosłownie: ‘kapać się w bogactwie’) ‘siedzieć na pieniądzech’, *paŝon post paŝo* ‘krok po kroku’, *kalkuli kun io*⁴¹ ‘liczyć się z czymś’. Z uwagi na dostępność esperanta dla osób różnej przynależności językowej i kulturowej nie powinno się jednak bezkrytycznie posługiwać wyrażeniami, które znaczeniowo są całkowicie niewyprowadzalne ze znaczenia poszczególnych składników (np. *drzeĉ koty* lub niem. *Wie geht es Ihnen?* oder: *Nicht alle Tassen im Schrank haben.*).

36 “... proponas perfektajn ejetojn por amikaj rondetoj” (‘... oferuje idealne kąciki dla grup przyjaciół’) „*Esperanto*” 2000: 21.

37 “... kaj por doni aliom al la vidvino, patrino kaj aliaj familianoj de la mortinto.” (‘... oraz ażeby dać jakąś inną część wdowie, matce i innym krewnym zmarłego.’) „*Esperanto*” 1999: 46.

38 Por. tytuł artykułu “La zumado pluumos. IKK-oj [= Internaciaj Infanaj Kongresetoj] malsamas laŭ grando, sed similas laŭ viglo” (‘Szum dalej będzie (miał miejsce). Międzynarodowe Kongresy Dzieci [esperanckich] różnią się co do wielkości, ale podobne są do siebie pod względem żywości’) „*Esperanto*” 1999: 188.

39 Por. Fiedler 1999.

40 „*Esperanto*” 1999: 217.

41 „*Esperanto*” 2000: 1.

Na zakończenie chciałabym jeszcze przytoczyć przykład na zobrazowanie rozwoju esperanta w zakresie składni. Następujący przykład dotyczy konstrukcji zaproponowanej przez samego ZAMENHOFa (1915), w której rzeczownik czasownikowy może wystąpić w dopełnieniu biernikowym zamiast w dopełnieniu dopełniaczowym. W poniższym przykładzie ZAMENHOF posługuje się biernikiem *sin* w miejsce dopełniacza *de si*.

La konstanta alkalkulado sin al ia speciala gento.^{Z 42} ‘Nieustannie zaliczanie się (por. niem. ‘Dazuzählen sich’) do wybranego plemienia (rodu)’.

Dzisiaj jednak w ogólnym użyciu jest forma: *La konstanta alkalkulado de si* (por. niem.: ‘Dazuzählen von sich’) *al ia speciala gento*.

Konstrukcja zaproponowana na początku XX wieku przez ZAMENHOFa jest dzisiaj niepoprawna. ZAMENHOF chciał prawdopodobnie wykorzystać występujący w języku polskim związek składniowy polegający na tym, że nie tylko czasownik, lecz również rzeczownik czasownikowy może wystąpić z zaimkiem zwrotnym jako dopełnieniem biernikowym, np. *porozumieć się* – *porozumienie się*, *prowadzić się* – *prowadzenie się*. Z uwagi na to, że wymienione zjawisko występuje tylko sporadycznie w obrębie języków Europy (w których rzeczownik czasownikowy może mieć jedynie dopełnienie w dopełniaczu), powyższa konstrukcja nie weszła do powszechnego użytku. Ilustruje ona – dość rzadko występujący – przypadek, w którym konstrukcja zaproponowana przez twórcę języka nie została zaakceptowana przez użytkowników języka. Pod wpływem – głównie zachodnioeuropejskich – języków rodzimych (Muttersprachen) doszło tutaj do zmiany reguły gramatycznej: dopełnienie biernikowe zostało zastąpione dopełnieniem dopełniaczowym.

4. Podsumowanie

Zapewne żaden inny dział lingwistyki nie jest aż w tak dalekim stopniu lekceważony jak interlingwistyka. W wyniku tego istotne cechy i rozwój języków powstałych na drodze planowania są najczęściej pomijane, ignorowane i w ten sposób niedostępne lingwistyce. Pozostaje obraz czegoś nienaturalnego, świadomie utworzonego tworu, który w ramach poważnych badań językoznawczych nie zasługiwałby na miejsce w lingwistyce. „Klasyczną” dychotomię między określeniami „naturalny” i „sztuczny” wraz z jej negatywnymi skojarzeniami, bezkrytycznymi sądami i uproszczeniami cechuje daleko idąca nieproduktywność oraz różnorodne wady i niedobór informacji. Zaproponowany przez Rudi KELLERA model trychotomiczny może się okazać przydatny do obalenia wciąż jeszcze w kręgach fachowych rozpowszechnionych szkodliwych,

42 Kalocsay / Waringhien [1935] 1985: 201.

hamujących badania naukowe dogmatów i tabu. W ramach tego modelu KELLER proponuje obok rozróżnienia pomiędzy „zjawiskami naturalnymi” i „artefaktami” dodatkowe rozróżnienie, które określa mianem „zjawisk trzeciego rodzaju”. Ma on na myśli zjawiska historyczno-rozwojowe poddane częściowo różnicującym, częściowo jednoliczącym wpływom. Ta nowo zaproponowana kategoria obejmuje obok języków naturalnych co najmniej również i esperanto – język powstały w wyniku planowania, który stał się w przeciągu swego ponad stuletniego istnienia zjawiskiem dynamicznym i historyczno-rozwojowym.

Nawiasem mówiąc przynależność esperanta do kategorii „zjawisk trzeciego rodzaju” nie była dla KELLERA (przynajmniej w momencie pisania swoich rozpraw na ten temat) oczywista. Tak też zalicza on języki skonstruowane (Kunstsprachen) do kategorii „artefaktów”. Stwierdzenie to jest poprawne, jeśli chodzi o perspektywę tworzenia takich języków. Jednak przynajmniej jeden z nich, esperanto, przeszedł w wyniku swojego ponad stuletniego rozwoju z kategorii „artefaktów” do kategorii „zjawisk trzeciego rodzaju”, do których KELLER zalicza języki historyczno-rozwojowe jak niemiecki (por. tablicę na str. 241).

Adam WEINSBERG jako jeden z nielicznych lingwistów podkreśla w swoich rozważaniach dotyczących ustalenia przedmiotu językoznawstwa, że:

„Językoznawstwo – czyli lingwistyka – jest to nauka o językach ludzkich, i to językach w najbardziej potocznym znaczeniu tego słowa: żywych (jak np. polski), martwych (jak np. łacina w jej dzisiejszym stanie) i pomocniczych (jak np. esperanto).”⁴³

Ponieważ brak bardziej adekwatnego terminu na łączne określenie samych tylko języków etnicznych (żywych i martwych) i pomocniczych międzynarodowych, WEINSBERG proponuje nazywać je językami naturalnymi.⁴⁴ WEINSBERG wyjaśnia:

„Zainteresowania [...] lingwisty nie zależą od sposobu powstania języka: interesują go spontanicznie powstałe języki etniczne i pidżiny, a nie interesuje spontanicznie wytworzony ‘język gestowo-mimiczny’ [...]; interesuje sztuczne esperanto, a nie interesują sztuczne języki matematyki i techniki.”⁴⁵

Biorąc pod uwagę strukturę międzynarodowego języka powstałego planowo, trzeba podkreślić, że sposób oznaczania kategorii gramatycznych w językach skonstruowanych kieruje się – poza nielicznymi wyjątkami – zasadą analogii. Słownictwo i morfologia oparte są na kategoriach istniejących języków

43 Weinsberg 1983: 7.

44 Weinsberg 1983: 9.

45 Weinsberg 1983: 48.

naturalnych. Tak też reguły łączenia elementów morfologicznych w językach skonstruowanych nie zawierają nic obcego językom naturalnym. Jedynie sposób oznaczania kategorii gramatycznych (jak oznaczanie czasów, trybów, osoby, liczby, rodzaju, form stopniowania przymiotnika i innych) został uproszczony.⁴⁶ W tym sensie również formanty słowotwórcze mają być monofunkcjonalne, jak np. w esperanto przyrostek *-in-* służący do tworzenia rzeczowników żeńskich od męskich (*reĝo – reĝino* ‘król’ – ‘królowa’) w przeciwieństwie do różnych przyrostków pełniących tę samą funkcję w polskim jak np. *-a* (*narzeczony – narzeczona*), *-ina* (*sędzia – sędzina*), *-ka* (*kucharz – kucharka*), *-owa* (*wójt – wójtowa*), *-yni* (*wychowawca – wychowawczyni*) lub w łacinie przyrostki *-a* (*amicus – amica*), *-ina* (*rex – regina*), *-ix* (*imperator – imperatrix*).

Niniejszy przegląd chciałabym zakończyć następującym stwierdzeniem: Esperanto jest nadzwyczaj interesującym przedmiotem badań lingwistycznych i literaturoznawczych. Obserwacje przeprowadzone na podstawie esperanta i innych języków skonstruowanych umożliwiają weryfikację ogólnolingwistycznych teorii i koncepcji tworzonych w łą c z n i e w odniesieniu do języków naturalnych. Bez wahania można dzisiaj powiedzieć, że zajmowanie się językoznawstwem ogólnym bez uwzględnienia zrealizowanych w praktyce języków skonstruowanych musi prowadzić do fundamentalnych braków teoretycznych. Teoria interlingwistyki należy równocześnie do teorii lingwistyki i teorii kształtowania się językoznawstwa w ogóle. Wystarczy tylko wymienić kilka pojęć fachowych, jak ‘język’, ‘język ludzki’ (‘menschliche Sprache’), ‘język naturalny’, ‘kompetencja’, ‘langue’, ‘odmiany języka’ (‘Varietäten’), ‘kreatywność językowa’ (‘Sprachkreativität’) czy ‘historyczność’ (‘Historizität’).

Bibliografia

- AUBURGER, Leopold (1981): Funktionale Sprachvarianten. Metalinguistische Untersuchungen zu einer allgemeinen Theorie. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik*, Beihefte. Heft 38. Wiesbaden: Steiner 1981.
- BACK, Otto (1979): Über Systemgüte, Funktionsadäquatheit und Schwierigkeit in Plansprachen und in ethnischen Sprachen. W: Felber, H. / Lang, F. / Wersig, G. (Hrsg.): *Terminologie als angewandte Sprachwissenschaft*. Gedenkschrift für Eugen Wüster. München, New York, London, Paris: Saur 1979, s. 257-272.

46 Por. np. mój artykuł “Tempusmarkierung in Esperanto, Volapük, Linguaŭ universale und in Occidental-Interlingue” (Sakaguchi [1996] 1997).

- BAUDOIN DE COURTENAY, Jan N. ([1907] 1976): *Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen*. (Veranlaßt durch die gleichnamige Broschüre von Karl Brugmann und August Leskien). Straßburg: Trübner 1907. (Również w: *Annalen der Naturphilosophie* (Leipzig) 6 (1907), s. 385-433 oraz w: Hauptenthal, Reinhard (Hrsg.): *Plansprachen. Beiträge zur Interlinguistik*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1976, s. 59-110.)
- BAUDOIN DE COURTENAY, Jan N. (1908): O języku pomocniczym międzynarodowym. W: *Krytyka*, Miesięcznik poświęcony sprawom społecznym, nauce i sztuce (Kraków) 1908, z. VII-VIII, s. 243-249; 375-383; 461-472. (Również: Osobne odbicie z „Krytyki”, Kraków 1908.)
- BEAUFONT, LOUIS DE (u.d. Pseud. Ido) (1907): *Grammaire complète de la langue internationale*. Paris: Chaix 1907.
- BLANKE, Detlev (1985): *Internationale Plansprachen. Eine Einführung*. Berlin: Akademie-Verlag 1985.
- BRUGMANN, Karl (1914): Die künstlichen Sprachen und ihre Aussichten. W: *Akademische Rundschau* (Leipzig) 6 (1914), s. 290-309.
- BRUGMANN, Karl / LESKIEN, August (1907): *Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen*. Teil I: „Die neusten Weltsprachprojekte” von K. Brugmann. Straßburg: Trübner 1907.
- BRUGMANN, Karl / LESKIEN, August (1908): *Zur Frage der Einführung einer künstlichen internationalen Hilfssprache*. Sonderabdruck aus Band XXII, Heft 5 der „Indogermanischen Forschungen”. Straßburg: Trübner 1908, s. 365-396.
- CHERPILLON, André (1992): *Mil ekzotaj vortoj*. Courgenard: la aŭtoro 1992.
- COUTURAT, Louis ([1906] 1907): Eine Weltsprache oder drei? Antwort an Herrn Professor Diels. W: *Deutsche Revue* (Stuttgart) 32 (1906), s. 218-227; 360-367. (Thum. esperankie: *Ĉu unu lingvo internacia aŭ tri?* Berlin: Möller u. Borel 1907.)
- CRYSTAL, David ([1987] 1995): *Die Cambridge Enzyklopädie der Sprache*. Übersetzung und Bearbeitung der dt. Ausg. von Stefan Röhrig, Ariane Böckler und Manfred Jansen. Frankfurt, New York: Campus-Verlag 1995. (Wydanie orygin. Cambridge University Press 1987.)
- DANOVSKIJ, N. F. (1976): Evolucija esperanto. W: *Problemy interlingvistiki. Tipologija i evolucija meĝdunarodnych iskustvennych jazykov*. Moskva: Nauka 1976, s. 92-113.
- DIELS, Hermann (1899): Über Leibniz und das Problem der Universalsprache. W: *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, XXXII 1899, s. 579-603.
- DOBZYŃSKA, Teresa (1972): Jan Baudouin de Courtenay wobec sprawy języka międzynarodowego. W: *Prace filologiczne*, tom XXII (Warszawa) 1972, s. 59-62.
- EICHHOLZ, Rüdiger (1988): *Esperanta Bildvortaro*. Bailieboro/Ontario: Esperanto Press 1988.
- „Esperanto” (Rotterdam) 92 (1999), n-ro 1112 (3), s. 41-60; 92 (1999), n-ro 1118 (10), s. 161-180; 92 (1999), n-ro 1119 (11), s.181-204; 92 (1999), n-ro 1120 (12), s. 205-224; 93 (2000), n-ro 1121 (1), s. 1-20; 93 (2000), n-ro 1122 (2), s. 21-40.
- FIEDLER, Sabine (1999): *Plansprache und Phraseologie*. Empirische Untersuchungen zu reproduziertem Sprachmaterial im Esperanto. Frankfurt am Main, Berlin, Bern etc.: Lang 1999.
- FINKE, Peter (1983): [“Einleitung”]. W: Finke, Peter (Hrsg.): *Sprache im politischen Kontext*. Ergebnisse aus Bielefelder Forschungsprojekten zur Anwendung linguistischer Theorien. Tübingen: Niemeyer 1983, s. 1-75.
- FORSTER, Peter G. (1982): *The Esperanto-Movement*. Haag, Berlin, New York: de Gruyter 1982.

- GLÜCK, Helmut (Hrsg.) (1993): *Metzler Lexikon Sprache*. Stuttgart, Weimar: Metzler 1993.
- GROSJEAN-MAUPIN, Emile [et al.] ([1930] 1996): *Plena Vortaro de Esperanto*. 11-a senŝanĝa eldono kun suplemento kompilita de G. Waringhien. Paris: Sennacieca Asocio Tutmonda 1996. (1-a eldono Paris 1930.)
- HÄUSLER, Frank (1981): Baudouin de Courtenays Stellung zum Problem der Welthilfssprachen. W: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 34 (1981), s. 293-297.
- HEINZ, Adam (1978): *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1978.
- JESPERSEN, Otto (1914): Energetik der Sprache. W: *Scientia* (Bologna) 16 (1914), s. 225-235.
- JESPERSEN, Otto ([1922] 1925): *Die Sprache. Ihre Natur, Entwicklung und Entstehung*, niem. Heidelberg: Winter 1925. (Wydanie oryginalne: *Language, its nature, development and origin*. London 1922.)
- JESPERSEN, Otto (1928): *An international language*. London: Allen & Unwin 1928. (Dt. Übersetzung von S. Auerbach: *Eine internationale Sprache*. Heidelberg: Winter 1928.)
- JURKOWSKI, Marian (1986): *Od wieży Babel do języka kosmitów*. O językach sztucznych uniwersalnych i międzynarodowych. Białystok: Krajowa Agencja Wydawnicza 1986.
- KALOCSAY, Kálmán / WARINGHIEN, Gaston ([1935] 1985): *Plena analiza gramatiko de Esperanto*. 5-a eldono. Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio 1985. (1-a eld. pod tytułem: *Plena gramatiko de Esperanto; Vorto kaj frazo*, Budapest 1935.)
- KELLER, Rudi ([1990] 1994): *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke 1990. (2. überarb. Aufl. 1994.)
- KRAUSE, Erich-Dieter (1999): *Großes Wörterbuch Esperanto-Deutsch*. Hamburg: Buske 1999.
- LARGE, Andrew (1985): *The artificial language movement*. Oxford: Basil Blackwell, New York: Andrew Deutsch 1985.
- LARSEN, Fritz (1989): Jespersen's new International Auxiliary Language. W: Juul, Arne / Nielsen, Hans F. (Hrsg.): *Otto Jespersen: Facets of his life and work*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins 1989, s. 101-122.
- LEYK, Jerzy (1980): Problemoj de la evoluo de Esperanto. W: Szerdahelyi, István (Red.): *Miscellanea Interlinguistica*. Budapest: Tankönyvkiadó 1980, s. 458-464.
- LINDSTEDT, Jouko (red.) (1999): *Hejma vortaro*. Rotterdam: UEA 1999.
- METZLER, Hans (1908): K. Brugmann und A. Leskien, Zur Kritik der künstlichen Weltsprachen. [Recenzja]. Straßburg, Trübner, 1907. W: *Neue Philologische Rundschau* Nr. 3 (1908), s. 65-67.
- MEYER, Gustav ([1891] 1893): Weltsprache und Weltsprachen. In: *Schlesische Zeitung* (Breslau), 12. Juni 1891 und 14. Juni 1891. (Przedruk w: Meyer, G.: *Essays und Studien zur Sprachgeschichte und Volkskunde*. Straßburg 1893. Bd. 2, s. 23-46.)
- MITKIEWICZ, Adam ([1834] 1955): *Sinjoro Tadeo aŭ la lasta armita posedopreno en Litvo*. Nobelara historio de la jaroj 1811 kaj 1812 en dekdu libroj verse. Esperanta traduko de Antoni Grabowski. Varsovio: Polonia 1955. (Original: *Pan Tadeusz: czyli ostatni zajazd na Litwie*; historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem. Poznań 1991.)
- MÜLLER, Friedrich Max ([1864-1866] 1892-1893): *Die Wissenschaft der Sprache*, niem. (*The science of language, founded on lectures delivered at the Royal Institution in 1861 and 1863*). Vom Verfasser autorisierte deutsche Ausgabe besorgt durch R. Fick und W. Windischmann. Bd. 1-2. Leipzig: Engelmann 1892-1893. (1. Aufl. London 1864-1866.)
- NITSCHE, Gangolf (1989): *Sprachentwicklung und Neologismen im Esperanto*. Graz: Pro Esperanto 1989.

- PHILIPPE, Benoît (1991): *Sprachwandel bei einer Plansprache am Beispiel des Esperanto*. Konstanz: Hartung-Gorre 1991.
- POPPER, Karl R. / ECCLES, John C. ([1977] 1984): *Das Ich und sein Gehirn*. 3. Aufl. München etc.: Piper 1984. (Original: *The self and its brain - an argument for interactionism*. Heidelberg etc. 1977.)
- ROZWADOWSKI, Jan (1920): O język międzynarodowy. W: *Język Polski* (Kraków), styczeń-luty 1920, s. 1-9.
- SAKAGUCHI, Alicja (1992): Der Weg von einem Sprachprojekt zu einer lebenden Welthilfssprache. Einige Aspekte des Statuswandels, dargestellt am Beispiel des Esperanto. W: Ammon, U. / Hellinger, M. (Hrsg.): *Status change of languages*. Berlin, New York: de Gruyter 1992, s. 496-520.
- SAKAGUCHI, Alicja (1996): Die Dichotomie 'künstlich' vs. 'natürlich' und das historische Phänomen einer funktionierenden Plansprache. W: *Language Problems & Language Planning* 20 (1996) 1, s. 18-38.
- SAKAGUCHI, Alicja ([1996] 1997): Tempusmarkierung in Esperanto, Volapük, Linguaŭ universale und in Occidental-Interlingue. In: Eichner, H. / Ernst, P. / Katsikas, S. (Hrsg.): *Sprachnormung und Sprachplanung. Mit Beiträgen aus den Bereichen Orthographie, Namenkunde, Österreichisches Deutsch, Sprachnormung und Plansprachenkunde*. Festschrift für Otto Back zum 70. Geburtstag. 2., verbesserte Aufl. Wien: Praesens 1997, s. 335-349. (1. Aufl. 1996.)
- SAKAGUCHI, Alicja (1998): *Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern etc.: Lang 1998.
- SAKAGUCHI, Alicja (2000): Tworzenie międzynarodowych języków pomocniczych na tle rozwoju językoznawstwa ogólnego. W: *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, Tom II, Poznań: Wydział Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 2000, s. 141-161.
- SAKAGUCHI, Alicja (w druku): Plansprachen in der linguistischen Fachliteratur. W: *Księga Pamiątkowa dla Profesora Kazimierza A. Sroki*. Gdansk (w druku).
- SCHLEICHER, August ([1863] 1977): *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimer: Böhlau, s. 3-30. (Również w: Christmann, Hans Helmut (Hrsg.): *Sprachwissenschaft des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1977, s. 85-108.)
- SCHLEYER, Johann Martin ([1880] 1982): *Volapük. Die Weltsprache. Entwurf einer Universalsprache für alle Gebildete [sic!] der ganzen Erde*. Sigmaringen: Tappan 1880. (Przedruk: Hildesheim: Olms 1982 mit einer Volapük-Bibliographie von Reinhardt Hauptenthal.)
- SCHMIDT-RADEFELDT, Jürgen (1998): Plan- und Kunstsprachen auf romanischer Basis I. Allgemeine Problematik. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, hrsg. von Holtus, Günter / Metzeltin, Michael / Schmitt, Christian. Bd. VII. Tübingen: Niemeyer, s. 680-686.
- SCHUCHARDT, Hugo (1894): *Weltsprache und Weltsprachen. An Gustav Meyer von Hugo Schuchardt*. Straßburg: Trübner 1894.
- SCHUCHARDT, Hugo (1904): Bericht über die auf Schaffung einer künstlichen internationalen Hilfs-sprache gerichtete Bewegung. W: *Almanach der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* (Wien) 54 (1904), s. 281-296.
- SZERDAHELYI, István (1983-1984): Entwicklung des Zeichensystems einer internationalen Sprache: Esperanto. W: Fodor, I. / Hagège, C. (Hrsg.): *Language reform. History and future*. Vol. 3. Hamburg: Buske 1983-1984, s. 278-308.

- SZERDAHELYI, István (1985): Neologismoj en Esperanto. W: *Planlingvistiko* (Genève) 4 (1985), n-ro 14, s. 1-7.
- ŚWIĘCZKOWSKA, Halina (2000): Językowy fundament 3-go świata Poppera. W: *Scripta Neophilologica Posnaniensia*, Tom II, Poznań: Wydział Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza 2000, s. 163-171.
- VARGA-HASZONITS, Zsuzsa (1993): Szinkrónia és diakrónia az eszperantóban. W: Horváth, Katalin / Ladányi, Maria (szerk.): *Állapot és történet - szinkrónia és diakrónia - viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék 1993, s. 199-202.
- VATRÉ, Henri ([1983] 1997): *Neologisma glosaro. Eta postrikolto al PIV*. 4-a eld. (neŝanĝita kompare kun la 3-a eld. 1989). Saarbrücken: Iltis 1997. (1. Aufl. Saarbrücken 1983.)
- WARINGHIEN, Gaston (Red.) ([1970] 1987): *Plena ilustrita vortaro de Esperanto kun suplemento*. Paris: Sennacieca Asocio Tutmonda 1987. (1-a eldono Paris 1970.) La Nova Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto. Paris 2002.
- WASEDA, Míka (1980): Esperanto: a living language. In: Szerdahelyi, István (Red.): *Miscellanea Interlinguistica*. Budapest: Tankönyvkiadó 1980, s. 465-512.
- WEINBERG, Adam (1983): *Językoznawstwo ogólne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1983.
- WÜSTER, Eugen (1923-1929): *Enzyklopädisches Wörterbuch Esperanto-Deutsch. Mit besonderer Aufweisung des Zamenhof'schen Sprachgebrauchs. Enciklopedia vortaro Esperanta-germana. Kun speciala elmonro de la Zamenhof-a lingvouzo*. (A-korno) (4 Teile 1923, 1925, 1926 und 1929). Leipzig: Hirt. (Mikrofilm. Wien: Österreichische Nationalbibliothek/IEMW 1994.)
- ZAMENHOF, Ludwig Lazar (pod pseudonimem D-r Èsperanto) ([1887] 1992): *Meždunarodnyj jazyk. Predislovije i polnyj učebnik*. Varšava: Kelter 1887. *Internationale Sprache: Vorrede und vollständiges Lehrbuch, por germanoj*. Warschau: Gebethner u. Wolf 1887. (Przedruki: Saarbrücken 1968 i Moskva 1992.)
- ŻYTYŃSKI, Józef (1987): *Esperanto i esperantysty*. Warszawa: Wiedza Powszechna (= Biblioteka wiedzy współczesnej Omega) 1987.